

Gizli güllələnən alim

AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun foyesinə vurulmuş məşhur ədəbiyyatşünasların şəkilləri arasında 1937-ci ilin repressiya qurbanlarından olan folklorşünas alim Vəli Xulufun da fotosu var.

E l ağsaqqalı Məşədi Rəhim kişinin məsləhətindən sonra Məmməd-hüseyn ailəsinə başına yıgıb on dörd evdən ibarət Xuluf kəndinə köçdü. Orada qoyun-quzu, mal-qara saxlayıb az vaxtda yaxşı təsərrüfat yaradı. İstəyirdi ki, uşaqları oxusun, yazı-pozudan, az da olsa, baş çıxara bilsinlər. Soraqlayıb qonşu Keçili kəndində yazıb-oxumağı öyrədən iranlı bir molla tapdı. Gələcəyinə böyük ümid bəslədiyi Vəlini həmin molla-nın yanına aparır. Bir il sonra əmisi dostlarının köməyi ilə onu Gəncədəki molla məktəbinə qoyur. Burada üç il oxuyan Vəli sonra təhsilini "Mədrəseyi-ruhaniyyə"də davam etdirir. Həmin vaxtdan da onda ədəbiyyata, folklorə, aşıq sənətinə güclü maraq oyanır.

1912-ci ildə təhsilini başa vuranda mədrəsə rəhbərliyi ona məktəbdə qalıb müəllim işləməyi təklif edir.

Vəli Gəncədə oxuduğu illərdə atası Məmməd-hüseyni kişi mal-qarasının sayını artırıb, əkin yerini genişləndirmiş, kol-kəməni ərazini təmizləyib pambıq sahəsi yaratmışdı. Bir tədris ili mədrəsədə çalışan Vəli Xulufu atasına əkin-biçin işlərində kömək lazım olduğundan 1914-cü ilin yazında valideynlərinin yanına qayıdıb təsərrüfat işləri ilə, pambıq əkib-becərməklə məşğul olur, boş vaxtlarını mütləqə sərf edir, kənd uşaqlarına yazıb-oxumağı öyrədirdi.

1918-ci ilin əvvəllərində Vəli yenidən Gəncəyə gedib pədaqoji təhsil verən iki aylıq kursa qəbul olur. Kursu bitirdikdən sonra "Mədrəseyi-ruhaniyyə"də aşağı sinif müəllimi təyin edilir. Şəhər həyatı, ictimai-siyasi hadisələrin gedişi 22-23 yaşlı gəncin dünyagörüşünə böyük təsir göstərir. Həmin

dövrə ona elə gəlirdi ki, millətin tərəqqisinə, inkişafına yol inqilabdan keçir. "Hümmət" təşkilatından uzaqlaşib Rusiya Sosial Demokrat Fəhlə Partiyasının sıralarına qoşulur. Fəhlələrin və məzlum kəndlilərin mənafeyini qorumaq adı altında inqilab etmiş bolşeviklərlə əməkdaşlığa üstünlük verir. Tanış olduğu inqilabçı-bolşeviklərin tapşırıqlarını yerinə yetirir. Ərəb, fars və rus dillərini yaxşı bilməklə bərabər, çevikliyi və siyasi fəallığı ilə də seçilirdi. Azərbaycan XI sovet ordusu tərəfindən işğal olunandan sonra - 1920-ci ildə Azərbaycan K(b)P-nin I qurultayında nümayəndə kimi iştirak edir. Az sonra Gəncə quberniyası Qəza Partiya Komitəsində əvvəlcə təlimatçı, sonra katib vəzifəsində çalışır, bölgədə aparılan sovetləşmədə fəallıq göstərir, eyni zamanda, bolşevik-daşnak həmrəyliyinin quruculuq adı altında apardığı soyğunçuluğun qarşısını almağa çalışır.

1920-ci ildə Vəli Xulufu Gəncə Qəza Komitəsinin katibi işləyərkən "Mədrəseyi-ruhaniyyə"də oxuduğu illərdə gözlənti etdiyi Fatmanisə ilə ailə həyatı qurur. Yeri gəlmişkən, indiyədək rəsmi sənədlərdə, qəzet-jurnal məqalələrində Vəli Xulufunun həyat yoldaşının adı Fatmanisə yox, Fatma göstərilir. Bu da səbəbsiz deyil. 1937-ci ildə Vəli Xulufu həbs edilərkən qeyri-millətdən olanlar Azərbaycan dilini yaxşı bilmədiklərindən istintaq işində də Fatmanisəni qısa olaraq Fatma yazmışlar. Halbuki Vəli Xulufunun həyat yoldaşının adı Fatmanisə, onlarla bir evdə yaşayan qaynanasının adı Fatma olmuşdur. Bu yanlışlıq ilk dəfə Vəli Xulufunun həbs olunduğu gecə - 1937-ci il yanvarın 28-də Dövlət Təhlükəsizliyi İdarəsi 4-cü şöbəsi əməkdaşının doldurduğu anketdə "Arvadı -

Fatma - 34 yaş, oğlu Çançun (Çingiz) - 13 yaş, qızı Sunduz - 15 yaş, qaynanası Fatma Kazımova - 56 yaş" yazıldıqdan sonra bütün zamanlarda Fatmanisə Fatma kimi tanınmışdır.

Vəli Xulufu ailə qurandan sonra Gəncənin Sofulu küçəsindəki mənzilində yaşayırdı. Gəncə ailənin ən çox gedib-gəldiyi yer Kür çayının yaxınlığındakı Xuluf kəndi idi. Yeni quruluşa qarşı si-lahlı mübarizə aparın Şəmkir qaçaqlarının, o cümlədən qaçaq Əbdüləlinin, qaçaq Gürzalının, Qaracəmirlə Eminli Tanrıverdinin, Ramazan oğullarının məskunlaşdığı yer isə Vəli Xulufunun ata evindən az aralıdakı ormanlıqlar idi. Vəli də, atası da, anası da, bacıları da qaçaqlarla tez-tez rastlaşırdılar. Başqa kəndlərdə hökumət adamları qaçaq görəndə, qaçaqlar da hökumət adamı görəndə biri o birinin axırına çıxırdı. Amma Xulufda belə deyildi. Gəncə Qəza Komitəsinin katibi Vəli Xulufunun özü də Həmid Sultanovun, İbrahim Əliyevin, Qasım İsmayilovun, inqilabi hökumətin üzvlərinin qaçaqların yerinin öyrənilib, tutulub hökumətə təhvil verilməsi tələbinə heç vaxt məhəl qoymamış, bəzi qaçaqların yerini-yurdunu dəqiq biləndə də susmağı üstün tutmuşdu.

Gəncəbasarda hamı yaxşı bilirdi ki, Qaçaq Əbdüləli Vəli Xulufunun yaxın qohumudur. Məhz buna görə də bolşeviklər Vəli Xulufudan şübhələnir, ona göz qoyurdular. Şübhələri doğru çıxdığından 1921-ci ildə partiyası sıralarında "təmizləmə əməliyyatı" aparılanda etimadı və etibarını itirmiş adam kimi o, firqə üzvlüyündən çıxarılır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasını və süqutunu, XI sovet ordusunun Azərbaycanı necə işğal etməsini, ən nəhayət, aldadıldığını görüb 1922-ci ildə Bakıya gəlir, Azərbaycan Dövlət Universitetinin şərqşünaslıq fakültəsinə daxil olur. Yeni Türk Əlifbası Komitəsində (YTÖK) təlimatçı, "Bakinski raboçi" kooperativ nəşriyyatında, sonra da "Azərnəşr"də bədii-ədəbiyyat şöbəsində redaktor kimi fəaliyyət göstərir. Daha yüksək kürsülərdən söz demək, Vətən, xalq qarşısında daha çox iş görmək, həmçinin repressiyalardan yayınmaq üçün 1927-ci il sentyabrın 16-da yenidən kommunist partiyasının sıralarına daxil olur.

V.Xulufu universitetin son kurslarında oxuduğu vaxtlarda da tələbə-tədqiqatçı kimi Azərbaycan folklor örnəklərinin toplanmasına və nəşrinə çalışırdı. "Azərbaycanı Öyrənmə Cəmiyyə-

ti"nin xətti ilə Şəmkir, Tovuz, Gədəbəy, Qazax rayonlarına gedir, axtarışlar aparır, materiallar toplayıb 1926-cı ildə "Azərbaycan xalq ədəbiyyatından materiallar" seriyasından "El aşıqları" kitabını çap etdirir.

Həmin il gənc tədqiqatçının Şəmkir və Tovuz saz-söz ustadlarından bəhs edən ikinci "El aşıqları" kitabı işıq üzü görür. 1928-ci ildə isə "Təpmacalar" kitabını tərtib edir. 1927-ci ildə "Koroğlu" dastanının Aşıq Hüseyn Bozalqanlı-nın yenidən yazdığı iki qolunu, 1929-cu ildə isə dörd qolunu və altı nağılvəri əhvalatı kitab halında nəşr etdirir.

Vəli Xulufu 1928-ci ildə Bakıda keçirilən Azərbaycan aşıqlarının I qurultayında iştirak edib bir çox görkəmli aşıqlarla yaxından tanış olur. 1929-cu ildə Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutuna elmi katib vəzifəsinə irəli çəkilir. Az sonra institutun bazasında yaradılmış Dil-Ədəbiyyat və İncəsənət İnstitutuna direktor təyin edilir və 1933-cü ilin dekabrınadək bu vəzifədə çalışır.

Rəhbərlik etdiyi Dil-Ədəbiyyat və İncəsənət İnstitutu 1933-cü ildə ləğv edildikdən sonra bir müddət Mərkəzi Arxiv İdarəsinin müdiri, həmin ilin may ayından Dövlət Elm Şurasının sədr müavini, 1936-cı ildən isə SSRİ EA Azərbaycan Filialının Tarix İnstitutunun direktor müavini və digər məsul vəzifələrdə çalışır.

"Folklor xalqın qan yaddaşdır. Onu toplamaq, gələcək nəsillərə çatdırmaq, keçmişlə gələcək arasında varisliyi qoruyub saxlamaq lazımdır" - deyən V.Xulufu məsul vəzifələrdə işləyərkən gənc nəslin milli ruhda tərbiyə olunması, milli varlığımızın qorunub-saxlanılması üçün çox iş görüb. 1920-1930-cu illərdə latın qrafikalı əlifbaya keçidin tərəfdarı və fəal təbliğatçısı olub. Hətta bu bərədə 1925-ci ildə "Yeni türk əlifbası ilə yazı qaydaları" adlı kitab da nəşr etdirib. Rəsmi sənədlərdə tarixi-şərqşünas kimi tanınan Vəli Xulufunun dilçiliyə və ədəbiyyatşünaslığa dair çıxışları, əsərləri, tədqiqat işləri ona elmi dairədə və ictimaiyyət arasında böyük folklorşünas alim, fəal yazıçı-publisist kimi də şöhrət qazandırdı.

Təəssüf ki, 1937-ci ilin bolşevik rejimi onlarla, yüzlərlə Azərbaycan ziyalı kimi Vəli Xulufunun da həyatına vaxtsız son qoyub. NKVD müstəntiqlərinin o zaman ən böyük "maddi sübut"larından biri Vəli Xulufunun topladığı "Təpmaca-

lar"da: "Hamını bəzər, özü lüt gözər" deyimi olub. Bu tapmacada sətiraltı mənə axtaran müstəntiq: "Siz bununla düşmənin dəyirmanına və tökürsünüz, demək istəyirsiniz ki, şura hökuməti hamını bəzəyir, amma millət acından ölür..." və s.

Əslində, çekistlər Vəli Xululudan hələ on il bundan əvvəl - 1927-ci ildə Bakıda keçirilən I Türkoloji qurultaydakı çıxışında türk xalqlarının vahid etnik mədəniyyətə, adət-ənənələrə, eyni dilə malik olduğunu, onlar arasında yaxınlaşmanın vacibliyini vurğulayanda şübhələnib, özlərinin "qara siyahı"sına salmışdılar. "Qara siyahı"ya düşməsindən xəbərsiz olan Vəli Xululu bu fikrini hər yerdə, hər məclisdə deyirdi. Universitet tələbələrini qarşısında bu barədə dəfələrlə mühazirələr də oxumuşdu.

Türk dünyasına möhkəm tellərlə bağlı olan Vəli Xululu ərəb, fars, rus, türk dilləri ilə yanaşı, alman, türkmən, tacik dillərini də bildirdi. O, qurultayda qaldığı və həmkarları tərəfindən dəstəklənən bu məsələnin reallığa çevrilməsi üçün Krıma, Qazaxıstana, Özbəkistana, Başqırdıstana, Kazana, Türkmənistana və Tacikistana səfərlər etmiş, mütəxəssislər və elm adamları ilə görüşmüş, mühazirələr oxumuş, fikir mübadiləsi aparmışdı. Alma-Ata və Daşkənddə keçirilən birinci türkoloji qurultayda və iki plenumda çıxış etmişdi.

Azərbaycanlı alimin türk xalqlarının yaxınlaşmasına xidmət edən fəaliyyəti Kremlin də diqqətindən yayınmırdı. Türk xalqlarının ortaq latın əlifbasına keçməsinə qısqıncılıqla qarşılayan Moskva bu ideyaya, bu təşəbbüslə çox mənfi münasibət bəsləyirdi. Moskvanın göstərişi ilə türkdilli respublikalardakı bütün türkoloq alimlər ciddi nəzarətə götürülmüşdü.

1929-cu ildən dosent, 1931-ci ildən professor kimi fəaliyyət göstərən Vəli Xululu dolayısıyla, elmi yolla xalqı birliyə, bu birliliyin fonunda azadlığa, müstəqilliyə səsləyən məqalələr yazır, konfranslarda çıxışlar edir, kitablar çap etdirir, ancaq dilindən dövlət əleyhinə açıq-saçıq söz qaçırmırdı.

Rejim isə bu vətənpərvər alimi hay-küsyüz həbs etmək üçün bəhanə axtarırdı. Amma ortada tutarlı fakt yox idi. Lakin Stalin milyonlarla insanın ölümünə səbəb olan repressiya maşını işə salanda Vəli Xululu da əksinqilabçı və millətçi təşkilatın üzvü kimi Dövlət Təhlükəsizliyi İdarəsinin 4-cü şöbəsi tərəfindən 1937-ci il yanvarın 28-də

gecə həbs edilir. Onun həbs olunması barədə orđeri NKVD-də məsul vəzifə tutan, həmin dövrdə azərbaycanlılara qənim kəsilən erməni Sumbatov və onun əlaltısı Qalstuyan imzalayırlar.

Özünün həbsi bir yana, qışın oğlan çağında ailəsini də Şorş küçəsindəki (Kamenistaya) evindən çıxarır, mənzildən heç nə götürməyə icazə vermirlər. Həyat yoldaşı Fatmanisə, qızı Sunduz, oğlu Çingiz və qaynanası Fatma xanım indiki Vaqif küçəsindəki ikimərtəbəli mülkün yarımzirzəmisində birotəqlə mənzilə sığınmalı olurlar.

V.Xululu həbs edilən günün səhəri SSRİ Xalq Daxili İşlər Komissarlığı Dövlət Təhlükəsizliyi İdarəsi 5-ci şöbəsinin rəisi Avenesyan tərəfindən dindirilir. NKVD-nin zirzəmisində saxlanılan Vəli Xululu sonralar da dəfələrlə sorğusuala tutulur.

Onun adına açılmış 12493/80 N-li istintaq işində IV şöbənin rəisi, təhlükəsizlik mayoru Gerasimovun 27 yanvar 1937-ci ildə təsdiq etdiyi arayışda deyilir: "SSRİ vətəndaşı, türk, ÜİK(b)P-nin üzvü, AZFON-un direktor müavini Vəli Məhəmməd Hüseyin oğlu Xululu əksinqilabçı, millətçi təşkilatın üzvü kimi Dövlət Təhlükəsizlik İdarəsinin əməkdaşları tərəfindən Tixomirov və Çiçkalovun ifadələri əsasında həbs edilir. Azərbaycan SSR Cinayət Məcəlləsinə əsasən:

1. 1 dekabr 1934-cü ildə Trotski-Zinoviyevçi təşkilatın üzvü, S.M.Kirovun qətlində iştirakı, 1934-1937-ci illərdə partiya və hökumət rəhbərlərinə qarşı terrora günahlandırılır.

2. 1925-ci ildən həbs olunana qədər əksinqilabçı və ümumittifaq pantürkist mərkəzinin rəhbəri Çobanzadə və Qubaydulinin mövqeyinin tərəfdarı olub.

3. 1935-ci ildə qeyri-ədalət əksinqilabçı, millətçi təşkilatın müdafiə etmiş və təşkilatın rəhbərləri ilə əlaqə yaratmışdır.

4. Azərbaycanın bölgələrində silahlı üsyan etmək üçün hazırlıq işləri aparmışdır.

5. AZFON-un Tarix İnstitutunda ziyançılıq işləri aparıb.

6. Terror mövqeyində durmuş, MK-nin katibi Bağirova qarşı sui-qəsdin hazırlanmasında iştirak etmişdir.

Məhz buna görə də V.Xululu Azərbaycan

Cinayət Məcəlləsinin 73, 64, 69 və 70-ci maddələri ilə təqsirli bilinir.

1.XII.1934-cü il qanununa əsasən, istintaq işi SSRİ Ali Məhkəməsinin hərbi kollegiyasına göndərilir.

Məlumdur ki, yeni quruluş üçün təhlükəli hesab edilən ziyalıların həbsi 1937-ci ilin yanvar ayından başlayaraq kütləvi hal almışdı. Biri digərindən xəbərsiz həbs edilən və həbsi nəzərdə tutulan ziyalılar barədə onlardan ifadə alınır. Vəli Xululuyla həmfikir olan folklorşünas Salman Mümtaz, türkoloq Bəkir Çobanzadə, Xalid Səid Xocayev və digər ziyalıların əksinqilabçı fəaliyyətlə məşğul olmaları döyülə-döyülə "boynlarına qoyuldu", üstəlik, dillərindən lazımı ifadələr alındı. Amma Vəli Xululu NKVD zirzəmisində doqquz aydan artıq amansız işgəncələrə dözərək haqsız iradları rədd edir, günahsız olduğunu bildirir, qələm dostlarının xalq düşməni adlandırılması ilə razılaşmır.

V.Xululu həbs ediləndə həyat yoldaşı Fatmanisə xanım evdar, 13 yaşlı oğlu Çingiz və 15 yaşlı qızı Sunduz məktəbli idi. Onun hara aparıldığından məlumatsız olan ailə çətin vəziyyətə düşmüşdü. Xululu soyuq zirzəmilərdə döyülə-döyülə ittihamlandırılarda - 1937-ci ilin iyun ayında Azərbaycan K(b)P-nin XIII qurultayı keçirilirdi. Bundan xəbər tutanda o, ümid edirdi ki, kommunistlərin ali məclisində haqla nahəq üzə çıxarılaçaq, günahsız olduğunu görə azadlığa buraxılaçaq. Təəssüf ki, belə olmadı. Əksinə, qurultayın yüksək tribunasından belə bir fikir səsləndi: "Bir baxın, Yazıçılar İttifaqında kimlər əyləşmişdi. Hazırda ifşa edilmiş Hüseyin Cavid, Əhməd Cavid, Mikayıl Müşfiq, Əli Nazim, Böyükəgə Talıblı, Tağı Şahbazi, Əhməd Turinic və başqa əclafslar".

Azərbaycan K(b)P MK-nin birinci katibi Mir Cəfər Bağirov qurultaydakı çıxışında bununla bağlı deyir: "Belə bir şəraitdə kimisə əfv etmək partiyamızın Mərkəzi Komitəsinə, Stalin yoldaşı əldatmaq deməkdir. Heç kimi əfv etmək olmaz. Son günlərin faktları bir daha göstərir ki, biz hələ düşmənlərin hamısını ifşa etməmişik. Mən bir daha təkrar edirəm, buna görə də bizi döyürlər, həm də haqlı olaraq döyürlər".

Bu qurultaydan sonra rejim daha böyük qüvvə ilə "xalq düşməni" axtarışına çıxdı. "Planı" ar-

tuqlaması ilə yerinə yetirməklə rəhbəri "döyül-məkdən" xilas etməyə çalışan çekistlər hər gün idarə və müəssisələrdə, elm və təhsil ocaqlarında, ən ucqar kəndlərdə belə gizli əksinqilabçı, yeni quruluşun əleyhinə danışan, pantürkist, panislamist axtarırdılar. Tapşırıq əsasən, yerlərdə keçirilən yığıncaqlarda yuxarı təşkilatlardan gələn nümayəndə iclasda "tapılan xalq düşmənlərinin əksinqilabçı işləri" barədə dərhal lazımı ünvana məlumat verirdi. Belə yığıncaqlardan biri 1937-ci il iyunun 16-17-də Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığında keçirilir. Həmin yığıncaqda görkəmli elm xadimləri, professorlar Balabəy Həsənbəyovun, Bəkir Çobanzadənin, Tixomirovun, Vəli Xululun, Mövsüm Qədirinin, Əziz Qubaydulinin və başqa alimlərin ali və orta məktəb sistemindəki fəaliyyətlərini müzakirə edib, onlara "qatı əksinqilabçı" damğası vururlar. Beləliklə, 1937-ci il oktyabr ayının 12-də keçirilən məhkəmə prosesində Vəli Xululu da Azərbaycan Cinayət Məcəlləsinin 73, 64, 69 və 70-ci maddələri ilə əksinqilabçı fəaliyyətdə, pantürkist təşkilat yaratmaqda və Türkiyənin xeyrinə casusluqda müqəssir elan olundu. Amma Vəli Xululu ona qarşı irəli sürülən bütün ittihamları rədd edərək "günahın" boynuna almadı. Buna baxmayaraq, barəsində ölüm hökmü çıxarıldı. Onu da qeyd edək ki, həmin vaxt məşhur türkoloq alim Bəkir Çobanzadə barəsində də ölüm hökmü çıxarılmış və onlar eyni gündə güllələnmişlər.

Vətənpərvər alim qətlə yetiriləndən beş ay sonra - 10 aprel 1938-ci ildə həyat yoldaşı Fatmanisə Xululu da həbs olunur. SSRİ XDİK xüsusi müşavirəsinin 9 may 1938-ci il tarixli qərarına əsasən, cəzasını islah-əmək düşərgəsində çəkməklə 8 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilir, Rusiyanın Volqaboyu ərazisindəki Potma islah əmək düşərgəsinə göndərilir.

Fatma xanım nəvələri Çingizlə Sunduzu oğutmaq, yaşatmaq üçün iş axtarır. Vəli Xululun tanışlarından birinin köməyi ilə hər gün Sunduzu aparıb-gətirdiyi 3 nömrəli orta məktəbin yaxınlığındakı Qorki adına kitabxanaya xadimə düzəlir.

O günləri Vəli Xululun qızı, 91 yaşlı Sunduz Xululu-Aslanova belə xatırlayır: "Atamdan sonra anam həbs ediləndə mən və qardaşım ana nənəmin ümidinə qaldıq. Zəmana pis olduğundan

yaxın qohum-əqraba da bizdən uzaq qaçırdı. Mən 3 nömrəli, qardaşım Çingiz isə 132 nömrəli rusdilli orta məktəbdə əla qiymətlərlə oxuyurduq.

Nə anamın, nə də nənəmin təhsili yox idi. Atam həbsdən əvvəl bizə ayrıca müəllim tutmuşdu. Həmin müəllimlər bizə rus və alman dillərini öyrədirdilər. Atam alman dilini də bilirdi, Bakıya gələndən sonra öyrənmişdi. Yadımdadır ki, qonşu binada yaşayan alman dili müəlliməsindən dərs almağa gedəndə mənə də aparardı. Bir saatdan çox çəkən məşğələ mənə çox maraqlı görünürdü.

Anam həbs ediləndən sonra üç-dörd aydan bir onunla məktublaşırdıq, amma atamdan heç bir xəbər yox idi. Anam məktublarında həmişə xüsusi vurğulayırdı ki, "İnana bilmirəm, Vəli sağ ola, amma bir dəfə də olsun sizinlə, mənimlə maraqlanmaya".

Mən dərsdən sonrakı vaxtımı nənəmin yanında kitabxanada keçirir, məktəbdə verilən tapşırıqları hazırlayırdım. Həkim olmaq arzusunda idim. O vaxtı orta məktəbi əla qiymətlərlə qurtaranlar qəbul imtahanlarında iştirak etmədən bir-başına Tibb İnstitutuna qəbul olunurdular. Orta məktəbdə attestat qiymətlərim yazılanda məktəbin direktoru sinif rəhbərimi, nənəmlə mənə yanına çağıraraq dedi: "Xalq düşməni"nin qızına əlaqi attestatı verə bilmərəm, mən bilirəm, o, xalq düşməni deyil, amma çox xahiş edirəm... mən bunu bacara bilmirəm..." "Xalq düşməni"nin qızı olduğuma görə heç sənədlərimi instituta daxil olmaq üçün də verə bilmədim. Sentyabrın sonlarında eşitdim ki, Azərbaycan Sənaye İnstitutunda, indiki Azərbaycan Neft Akademiyasında əlavə qəbul var. Qorxa-qorxa sənədlərimi aparıb ora verdim. Qəbul imtahanında Şeydayev fəsilini, imtahan götürən ortayaxılı müəllim fəsilini, adımla, atamın adını astadan oxuyub diqqətlə üzümə baxdı, mənə dindirmədən, heç bir sual vermədən başını aşağı salıb imtahan vərəqəmə "5" yazdı... Mənə elə gəldi ki, o adam atamın başına gələnlərdən xəbərdar idi.

Mən də, qardaşım Çingiz də Azərbaycan Sənaye İnstitutunu bitirdik. 1946-cı ildə anam azadlığa buraxılanda mən ailə həyatı qurmuşdum. Anam Bakıya gəldi, bir neçə gün anasının, oğlunun və mənim yanımda gizli qaldı. O zamanın qanunlarına görə, burada qala bilməzdi.

Odur ki, Gəncəyə, Səltənət xalamin yanına getdi. Səltənət xalam o zaman orta məktəbdə müəllimə işləyirdi, sayılıb-seçilən pedaqoqlardan idi.

Fatmanisə xanım 1953-cü ildə Stalin öləndən sonra ölkədə baş verən dəyişikliklər zamanı bildi ki, atam "xalq düşməni" adı ilə güllələnib, dəfn olunduğu yer isə məlum deyil. Anam ərinin günahsız olduğunu sübut etmək üçün döymədiyi qapı qalmadı, dəfələrlə Moskvaya və respublika rəhbərliyinə ərizə yazdı. İstəyinə nail olandan sonra özünün də günahsız həbs edildiyi barədə ləzimi təşkilatlara müraciətlər etdi.

Sunduz nənə onu da dedi ki, atam yoxa çıxan vaxtlarda yaxın qohumlar gizli də olsa, orda-burda maraqlanırdılar ki, görəsən Vəli Xuluflu haradadır? Evdə nənəmlə anamın söhbətlərindən eşitmişdim ki, NKVD-nin zirzəmisində təhlükəsizlik üzrə müstəntiq atama bir neçə adamın millətçi, əksinqilabçı olduğunu, onların kimlərlə əlaqə saxladığı haqqında ifadəni təsdiq etməyə məcbur edə bilməyib. Bu barədə Mircəfər Bağirova məlumat verildə o, özü gəlib Vəli Xuluflunun yanına, qısa sorğu-sualdan sonra müstəntiqin yazdıqlarına qol çəkməsini tələb edəndə də atam razılaşmayıb.

1938-ci il yanvarın 28-də həbs edilən və həmin il oktyabrın 13-də güllələnən Vəli Xuluflunun işinə 1956-cı il noyabın 17-də SSRİ Ali Məhkəməsi hərbi kollegiyası yenidən baxıb, fəaliyyətində cinayət tərkibi olmadığını görə ona bəraət verib.

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa edəndən sonra Vəli Xuluflu irsinə daha tez-tez müraciət edilir, xatirəsi əziz tutulur. Bakının ən yaraşlıq küçələrindən birinə Vəli Xuluflunun adı verilib. Gəncədə adına küçə və park var, anadan olduğu Şəmkir rayonunda orta məktəb, mədəniyyət evi və bir küçə Vəli Xuluflunun adını daşıyır.

Alimin həyat yoldaşı Xuluflu Fatmanisə Əli qızının da işinə Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsinin Cinayət İşləri üzrə Məhkəmə Kollegiyasında yenidən baxılıb. Kollegiyanın 15 fevral 1957-ci il tarixli qərarı ilə əməlinə cinayət tərkibi olmadığı üçün ona da bəraət verilib...

● R.SALMANLI